

НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ О. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри
цивільно-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.134(477)

КОДЕКС ЯК ДЖЕРЕЛО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню теоретичних та практичних проблем кодифікації цивільного процесуального законодавства України. Конкретизовано місце кодексу серед інших джерел цивільного процесуального права України, з'ясовано його сутність та значення в систематизації відповідного процесуального законодавства.

Ключові слова: кодекс, цивільний процес, цивільне процесуальне право, джерело права, процесуальне законодавство, систематизація законодавства.

Статья посвящена исследованию теоретических и практических проблем кодификации гражданского процессуального законодательства Украины. Конкретизировано место кодекса среди других источников гражданского процессуального права Украины, выяснены его сущность и значение в систематизации соответствующего процессуального законодательства.

Ключевые слова: кодекс, гражданский процесс, гражданское процессуальное право, источник права, процессуальное законодательство, систематизация законодательства.

The article is devoted to the study of theoretical and practical problems of codification of the civil procedural legislation of Ukraine. The place of the code has been specified among other sources of civil procedural law of Ukraine, its essence and significance in systematization of the relevant procedural legislation has been clarified.

Key words: code, civil procedure, civil procedural law, source of law, procedural legislation, systematization of legislation.

Вступ. Необхідною умовою ефективності функціонування правової системи України, що сприяє ліквідації прогалин, колізій та інших дефектів у чинному законодавстві, забезпечує простоту і зручність під час реалізації права, змогу добре орієнтуватися в законодавстві, оперативно знаходити і правильно тлумачити всі потрібні норми, є систематизація законодавства, в тому числі і процесуального. Іншими словами, це діяльність щодо впорядкування всього комплексу чинних нормативних актів, приведення їх в єдину, упорядковану систему, вдосконалення і розвитку правових приписів.

Розв'язання проблем упорядкування цивільного процесуального законодавства, підвищення результативності впливу законодавчих норм на суспільну практику, їх регулятивних можливостей найефективніше досягається шляхом систематизації законодавства, вираженої у формі кодифікації. Сутність останньої полягає в об'єднанні і докорінній переробці діючих джерел права з метою створення на цій основі оновленої системи взаємопов'язаних законодавчих норм, які слугують свого роду каркасом для побудови цивільно-процесуальної галузі, її підгалузей або окремих правових інститутів.

Забезпечуючи однакове регулювання відносин у відповідній сфері, кодифікація уніфікує правовий режим регламентування та таким чином спрощує пошук правових норм, які підлягають застосуванню, створює зручності користування нормативним матеріалом, реалізуючи можливості його однакового і цілісного сприйняття.

Дослідженню теоретичних та практичних проблем кодифікації цивільного процесуального законодавства України присвячено чимало праць, зокрема, це роботи вітчизняних та іноземних цивілістів: К.Н. Анненкова, М.М. Агаркова, В.І. Борисової, М.І. Брагінського, С.М. Братуся, В.А. Васильєвої, Є.В. Васьковського, М.К. Галянтича, К.В. Гусарова, О.В. Дзери, С.С. Дністрянського, А.С. Довгерта, Ю.О. Заїки, О.С. Іоффе, І.С. Канзафарової, С.О. Корєда, В.М. Коссака, О.В. Кохановської, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця, Р.А. Майданика, Є.О. Мічуріна, Т.Є. Новицької, К.П. Побєдоносцева, С.О. Погрібного, Ю.Д. Притики, В.І. Синайського, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Р.О. Стефанчука, Є.О. Харитонова, Я.М. Шевченко, Г.Ф. Шершеневича, Р.Б. Шишки, В.С. Щербини, В.Л. Яроцького. Проблеми співвідношення правотворчості, систематизації і кодифікації знайшли відображення в наукових дослідженнях Д.А. Ковачева, Н.П. Колдаєвої, А.В. Міцкевича, А. Нашиц, С.В. Полєніної, Т.Н. Рахманіної, Р.О. Халфіної та ін. Теоретичні проблеми правотворчої техніки та її застосування в кодифікаційній діяльності, кодифікаційна техніка аналізувались А.Н. Іодковським, Д.А. Керімовим, І.Б. Усенком та іншими вченими.

Не викликає сумніву ґрунтовність та фундаментальність ідей, висновків і пропозицій відомих науковців, які стали величезним надбанням юридичної науки, зокрема науки цивільного процесуального права. Роботи українських вчених присвячені здебільшого дослідженню структури і змісту, аналізу окремих норм і положень Цивільного процесуального кодексу України, окремих інститутів цивільного процесуального права.

Постановка завдання. Отже, узагальнюючи наукові дослідження, праці зарубіжних та українських вчених, за мету у статті поставлено конкретизувати місце кодексу серед інших джерел цивільного процесуального права України, з'ясувати його сутність та значення в систематизації відповідного процесуального законодавства.

Результати дослідження. Важливим завданням на сучасному етапі розвитку держави є уніфікація та зменшення кількості нормативно-правових актів шляхом їх систематизації. Остання включає в себе аналіз і обробку чинних нормативних актів, угруповання правових приписів за певною схемою, створення внутрішньо єдиної і структурованої системи правових актів.

Серед форм або видів систематизації виділяють інкорпорацію, консолідацію, кодифікацію і облік нормативних актів [1, с. 88; 2, с. 126; 3, с. 349]. Однак донині є багато дискусій щодо видів (деякі вчені вважають їх «формами», інші – «засобами») систематизації: не всі автори бачать доцільність в обліку нормативно-правових актів, інші вважають, що відсутня необхідність проведення і розроблення теоретичних положень консолідації, також, наприклад, уніфікацію більшість вчених не визнають. Тому до багатьох цих категорій теоретичні підходи не є узагальненими та універсальними.

Найбільш вживаною та доволі ефективною формою систематизації законодавства є кодифікація. Уперше цей термін було введено в науковий обіг І. Бентаном, який вважав, що законодавчим актом за своїм змістом належить бути універсальними, доступними й зрозумілими для кожної людини [4].

З іншими видами систематизації, на думку В.Д. Грищука, кодифікація співвідноситься таким чином: по-перше, систематизація є родовим поняттям; по-друге, систематизація, кодифікація та інкорпорація розглядаються як самостійні та незалежні одна від одної категорії; кодифікація, своєю чергою, виступає родовою категорією стосовно корпорації [5, с. 24].

Загалом кодифікацію розуміють як «опрацювання законодавства, яке спрямоване на приведення чинних законів у систему, з погодженням їх змісту з потребами часу та з погодженням їх один з одним на основі єдності принципів, покладених в їх основу» [6, с. 442].

Не є виключенням і цивільне процесуальне законодавство України, яке пройшло довгий шлях становлення та розвитку. Головним імпульсом інтенсифікації цивільного судочин-

ства сміливо можна вважати середину XIX ст., що стала періодом пошуку моделі реформування системи цивільного процесуального законодавства та призвело до нового етапу його систематизації шляхом створення Статуту цивільного судочинства 1864 р. Останній можна сміливо вважати першою кодифікацією цивільного процесуального законодавства, адже цей документ мав ознаки, властиві кодифікованому акту, серед яких: 1) об'єднання норм з одним предметом регулювання; 2) правове регулювання більшості правовідносин, що виникають у сфері цивільного судочинства, статут регулював як загальний порядок цивільного судочинства, так і вилучення із загального порядку; 3) суттєва новизна в частині правового регулювання цивільно-процесуальних відносин. Статут фактично вважається відправною точкою, з якого починається історія цивільного процесу, перекресливши в «революційному» стилі все, що було до того; 4) чітка розгалужена структура, елементи якої розташовані в ієрархічній співвідпорядкованості.

На основі цього нормативно-правового акта здійснювалися у подальшому кодифікаційні роботи в цивільному процесуальному законодавстві «радянської» України та в період її незалежності. Саме кодифікаційна форма систематизації цивільного процесуального законодавства з роками показала свою ефективність та перспективність, адже, з одного боку, це найбільш складна і досконала форма систематизації, з іншого – форма докорінної переробки чинних нормативних актів, спосіб якісного упорядкування процесуального законодавства, забезпечення його узгодженості і компактності, звільнення від застарілих норм, які себе не виправдали.

Таким чином, кодифіковані акти займають центральне місце серед джерел цивільного процесуального права, головним серед яких є Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК). Як головний нормативно-правовий акт у системі джерел цивільного процесуального права, ЦПК визначає юрисдикцію та повноваження загальних судів щодо цивільних спорів та інших визначених ним справ, встановлює порядок здійснення цивільного судочинства, фактично містить положення, які підтверджують його домінуюче становище щодо інших законодавчих актів, що регулюють цивільно-процесуальну сферу відносин [7].

У сучасній теорії права і в галузевих правових науках є безліч визначень понять «кодекс», «кодифікація законодавства», «кодифікований акт» тощо. При цьому в розумінні кодифікації законодавства одні автори роблять акцент на правотворчий процес, інші – на методи вдосконалення, результат такої діяльності, суб'єкта кодифікації тощо [8, с. 125; 9, с. 137]. Проте головною перевагою кодексу серед інших джерел права, в тому числі й цивільно-процесуального, як слушно наголошують О.Я. Рогач та В.В. Гомонай, є те, що йому властива певна «зведеність»: об'єднуючи значну кількість правових норм, вона вимагає не лише їх систематизованого викладення, групування за правовими інститутами, а й виокремлення загальних принципів, які є фундаментом внутрішньої єдності цих норм, визначає їх взаємозв'язок і взаємозалежність, а також взаємозумовленість цього кодифікаційного акта з іншими актами цієї галузі [10, с. 52–54].

«Кодекс – це різновид закону. Його відрізняє, по-перше, повнота регулювання відносин в якій-небудь сфері, по-друге, однаковість регулювання, по-третє, закріплення основних юридичних принципів, понять і конструкцій, по-четверте, відображення великих юридичних теорій і концепцій, по-п'яте, лідируюче місце серед інших законів і особливий вплив на всі правові акти і процес правозастосування» [11, с. 48].

У спеціальній літературі, присвяченій теоретичним основам кодифікації, справедливо обґрунтовується ідея, що кодифікованим актам притаманні особливі якості, завдяки яким вони і мають вищу юридичну силу: «Поняття «кодекс» варто трактувати не просто як надзвичайно зручну форму складно структурованого зведеного акта, але і як пронизану єдиними поняттями, системними узагальненнями і принципами унікальну правову конструкцію. Створення кодексу – як правило, результат і одночасно показник досягнення певного рівня організації та розвитку правової системи» [12, с. 56].

Вибір такої форми вираження для цивільних процесуально-правових норм не може бути випадковим. Саме кодифікований акт покликаний вмістити зумовлену цілісність

предмета правового регулювання (системою відносин у сфері цивільного процесу) основну сукупність процесуально-правових приписів. Внутрішня будова цього письмового документа дає змогу законодавцю системно розташувати весь цей правовий масив, забезпечивши зручність послідовного ознайомлення з його змістом. Застосовувана юридична техніка (рубрикація, заголовки розділів, глав, параграфів і т.п., єдність застосовуваної термінології, уніфікованість створених юридичних конструкцій) пристосована і до найкращого пошуку, і потім до застосування відповідних окремих правових приписів.

Саме таким чином побудовано ЦПК України, в якому як головному кодифікованому акті цивільного процесуального права та законодавства: 1) сформульовано норми, що регулюють найважливіші, принципові питання цивільного процесуального права; 2) він регулює велику сферу цивільних процесуальних відносин, що виникають, змінюються і припиняються під час здійснення цивільного судочинства; 3) цей Кодекс є єдиним внутрішньо пов'язаним документом, що включає правила (норми), зумовлені динамікою соціального життя, назрілими потребами розвитку суспільства; 4) з урахуванням об'єктивних тенденцій розвитку відносин, які є предметом регулювання цього акта кодифікації, він містить норми, розраховані на тривалий період їх дії; 5) ЦПК очолює систему джерел цивільного процесуального права; 6) з позиції законодавчої техніки, він має складну структуру, де нормативні поняття, принципи та приписи окремих правових інститутів об'єднуються у параграфи, глави, розділи, частини [13].

Місце і роль кодексу як різновиду кодифікованого акта в правовій системі української держави неоднозначні. У літературі найбільш часто зустрічається точка зору, згідно з якою кодекс очолює систему взаємопов'язаних нормативних актів, що утворюють певну галузь, підгалузь чи окремий інститут законодавства, має більшу юридичну силу щодо звичайних (некодифікованих) законів [14, с. 23]. На практиці ж кодекс може мати вищу юридичну силу стосовно законів, може мати якийсь пріоритет або бути таким самим законом, відмінним тільки за структурою і змістом. Наприклад, у Ватикані з 1929 р. діє Закон про джерела права; у 1942 р. в Італії були затверджені королівським декретом «Загальні положення про Закон», в яких встановлено перелік джерел права, визначені межі регулювання кожним актом; у Болгарії в 1973 р. прийнятий Закон «Про нормативні акти», який визначає їх ієрархію; в Японії в 1898 р. було прийнято Загальне положення про закони [15, с. 4].

Кодекс (в ідеалі) містить нормативно-правові приписи в концентрованому вигляді, найбільш повно регулює ті чи інші суспільні відносини, підвищує системність законодавства, його стрункність, структурну досконалість, надає законодавству цілісний характер, а також є нормативною основою певної галузі (підгалузі, інституту) законодавства. Завдяки кодексу у людей виникає змога засвоїти вимоги норм права більш повно і системно, не досліджуючи в пошуках окремих положень всю систему законодавства [16, с. 32]. Додання кодексу певного статусу над «звичайними законами» дає змогу законодавцю в подальшому у процесі видання нових правових актів орієнтуватися на зміст кодексу, дотримуючись принципу відповідності норм законодавства положенням кодексу.

Нинішній кодекс прийшов на зміну Цивільному процесуальному кодексу Української РСР, прийнятому ще 18 липня 1963 р. Разом із тим до Цивільного процесуального кодексу України в редакції 2004 р. неодноразово вносилися зміни, найбільш суттєвими стали процесуальні зміни 2017 р., коли набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». Головний акцент законотворців передбаченими процесуальними змінами спрямовано на розв'язання проблем:

- застарілості системи документообігу;
- порушення принципу правової певності;
- строків розгляду справ;
- обмеженості засобів доказування та їх невідповідності розвитку суспільства та технологій;

– неефективності заходів забезпечення позову й утопічності їх отримання;
– зловживання правами учасниками провадження та безкарності за подібні дії;
– розбіжностей у правилах розгляду цивільних, господарських та адміністративних справ [17].

З цього приводу слушною є думка І. Спасибо-Фатеевої, яка впевнена, що в Україні нині склалася непроста ситуація у сфері кодифікації, поєднана з наполегливим небажанням розглянути цю проблему системно, з позицій теорії права загалом [18, с. 62–71]. «Сьогодні, – наголошує вчена, – великого значення набуває відслідковування практичної дії кодифікаційних законів; аналіз їхнього впливу на практику та взагалі – соціальних наслідків їхнього ухвалення; співвідношення з іншими актами законодавства й вироблення на цій основі пропозицій щодо їх подальшого існування тощо» [18, с. 62–71].

Безумовно, кодифікація цивільного процесуального законодавства України є нагальною проблемою сьогодення. Навіть прийняття його нової редакції 3 жовтня 2017 р., окрім великої кількості позитивних моментів, містить, як свідчить судова практика, цілу низку неузгодженостей та суперечностей. Тому усі конструктивні пропозиції мають бути враховані при внесенні подальших змін та доповнень до ЦПК України, що зробить його більш довершеним та юридично якіснішим, адже як і будь-який нормативно-правовий акт, цивільний процесуальний кодекс має, насамперед, бути спрямований на покращення правового регулювання та охорони цивільно-процесуальних відносин.

Висновки. Таким чином, акумулюючи все вищевказане, варто зазначити, що кодифіковану форму закону важко переоцінити, адже вона є важливою умовою ефективності правового регулювання цивільно-процесуальної діяльності. Кодифікація забезпечує цілісність, повноту, системність, єдність методів правового регулювання цивільно-процесуальних відносин, сприяє внутрішній узгодженості цивільно-процесуального закону, виключенню повторень і суперечностей, компактності законодавства, його стабільності та стійкості.

Саме кодекс із проміжком часу визнано найбільш оптимальною моделлю кодифікаційного акта, основне призначення якого полягає в стабілізації системи цивільного процесуального законодавства, створенні базових орієнтирів, що сприяють його розвитку. Кодекс відрізняє складна багатогранна структура, високий рівень нормативних узагальнень, їхня внутрішня узгодженість, єдність використовуваної термінології. Визначаючи принципи галузі цивільного процесуального права, кодекс формує однакові підходи до створення конкретних галузевих нормативів і практики їх застосування, а також загальних норм, які відображають основні поняття, предмет і метод галузевого регулювання якісно однорідних суспільних відносин. Тим самим вирішується проблема забезпечення цілісної регламентації в галузі і встановлення суворо визначеної стійкої системи законодавства за предметом проведеної кодифікації.

Для цивільного процесуального права саме кодекс був і залишається домінуючим джерелом. Незважаючи на його назву (в різні історичні періоди пропонувалися різні варіанти), зміст, наявність норм-дефініцій, дотримання правил законодавчої, зокрема кодифікаційної, техніки, саме кодекс був і зберігає нині домінуючі позиції в системі джерел цивільного процесуального права. Хоча, безперечно, як сама кодифікація цивільного процесуального законодавства, так і відповідний кодекс як джерело цивільного процесуального права мають певну специфіку, зумовлену, перш за все, специфікою самої процесуальної галузі, і вона зберігається протягом тривалого часу.

Список використаних джерел:

1. Братусь С.Н. Теоретические вопросы систематизации советского законодательства / С.Н. Братусь, И.С. Самощенко. Москва, 1962. 575 с.
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Львів, 2007. 192 с.
3. Нерсесянец В.С. Проблемы общей теории права и государства. Москва, 2004. 832 с.
4. Кодифікація. URL: <http://www.vedomosti.ru/glossary/37467>.
5. Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії, методології та теорії. Київ, 1992. 50 с.

6. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: В 4-х вып. Москва : Издание бр. Башмаковых, 1910–1912. 805 с.
7. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
8. Теория государства и права : Учебник / Пиголкин А.С., Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А., Саидов А.Х. / Под ред. А.С. Пиголкина. Москва : Юрайт-Издат, 2005. 613 с.
9. Матузов Н.И. Теория государства и права Курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристь, 2001. 776 с.
10. Рогач О.Я., Гомонай В.В. Поняття та місце кодексу у системі законодавства України. *Проблеми кодифікації законодавства України* : матеріали науково-практичної конференції / За заг. ред. Нагребельного В.П., Пархоменко Н.М. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. С. 52–56.
11. Тихомиров Ю.А., Талапина Э.В. О кодификации и кодексах. *Журнал российского права*. 2003. № 3. С. 46–50.
12. Рахманина Т.Н. Кодификация законодательства. Москва : Юристь, 2005. 141 с.
13. Васильев С.В. Кодифікація як основна форма систематизації джерел цивільного процесуального права України. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2013_59_41.
14. Топорнин Б.Н. Система источников права: тенденции развития. *Судебная практика как источник права*. Москва, 2000. С. 20–24.
15. Казьмин И.Ф., Поленина С.В. «Закон о законах»: проблемы издания и содержания. *Советское государство и право*. 1988. № 12. С. 3–10.
16. Чухвичев Д.В. Особенности законодательной техники при проведении кодификации. *Право и политика*. 2005. № 10. С. 30–34.
17. Зміни до процесуального законодавства. Що потрібно знати? URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/167310_zmni-do-protsesualnogo-zakonodavstva-shcho-potrnbno-znati.
18. Спасибо-Фатеева І. Методологічні витоки кодифікацій: потреби, обґрунтованість, кон'юнктурність. *Право України*. 2009. № 8. С. 62–71.

РОЗГОН О. Г.,

викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
(Дніпровський гуманітарний університет)

УДК 342.95

ІСТОРІЯ ТА ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «МАЛА ПРИВАТИЗАЦІЯ»

У статті розкривається важливість адміністративно-правового регулювання відносин малої приватизації в Україні через її затребуваність суспільством і результативність, що підтверджується вітчизняною історією приватизації. Наголошується про відсутність нормативного визначення поняття «мала приватизація» як на сучасному етапі розвитку приватизаційного законодавства, так і у минулому. Досліджено наукові концепції поняття «відчуження», що, за українським законодавством, безпосередньо пов'язано зі змістом приватизації та є одним із ключових елементів поняття «мала приватизація». Виявлено перші вітчизняні правові джерела використання терміна «мала приватизація». Проаналізовано позиції сучасних юристів – науковців і практиків – щодо ознак малої приватизації, виокремлено з них ключові. Запропоновано змінити концеп-

